

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ

Α ν ά τ υ π ο

Από τα Πρακτικά του Συμποσίου που πραγματοποιήθηκε
στις 5-9 Δεκεμβρίου 1985 στην Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη,
με θέμα «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη».

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΚΑΙ Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ

Ιωάννη Ασλάνη

Το άρθρο αυτό αποτελεί μικρή συμβολή στη μελέτη της προϊστορίας της Θράκης, για την οποία η τελευταία συνοπτική εργασία έγινε από τον αλησμόνητο Δ. Θεοχάρη (Θεοχάρης 1971). Θεμελιωτής της αρχαιολογικής έρευνας στη Θράκη είναι ο Γ. Μπακαλάκης, ο οποίος με τις εργασίες του έθεσε τις βάσεις για την προώθηση της προϊστορικής έρευνας στην περιοχή (Μπακαλάκης 1958, ο ίδιος 1961, ο ίδιος 1961/62).

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70 μέχρι σήμερα η έρευνα εμπλουτίστηκε με νέα στοιχεία, τα οποία, αν και όχι αρκετά, επιτρέπουν την αναφορά στην περιοχή. Τα στοιχεία αυτά τα οφείλουμε σε δύο κυρίως αρχαιολόγους, τον Π. Πάντο και Δ. Τριαντάφυλλο, οι οποίοι με επιφανειακές έρευνες εντόπισαν πλήθος νέων προϊστορικών θέσεων.

Εδώ θα γίνει μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η εικόνα της πολιτιστικής εξέλιξης της Θράκης και ιδιαίτερα της αιγαιακής Θράκης κατά τη νεολιθική εποχή και την πρώιμη εποχή του χαλκού. Με τον όρο «αιγαιακή Θράκη», που χρησιμοποίησε ο Θεοχάρης (Θεοχάρης 1971, 3) χαρακτηρίζεται το τμήμα της ευρύτερης Θράκης, που περιλαμβάνει τους νομούς Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου, την ελληνική δηλαδή Θράκη, σε αντιδιαστολή με την ανατολική, που ανήκει στην Τουρκία, και το κεντρικό τμήμα της, που καλύπτει την περιοχή της νότιας Βουλγαρίας. Η μορφολογία του εδάφους της παρουσιάζει ενδιαφέρον και οπωσδήποτε αποτελεί σημαντική παράμετρο για τη μελέτη της τοπικής προϊστορίας. Για το λόγο αυτό θεωρείται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στη γεωμορφολογία της περιοχής.

Τα όρια της αιγαιακής Θράκης καθορίζονται σε γενικές γραμμές από φυσικούς παράγοντες. Στα ανατολικά ο ποταμός Έβρος, στα δυτικά ο ποταμός Νέστος ορίζουν μια πεδινή έκταση πλάτους περίπου 50 χλμ., η οποία απλώνεται μεταξύ του θρακικού πελάγους και του ορεινού όγκου της ανατολικής Ροδόπης ύψους 1.400-1.500 μ. Τμήμα της οροσειράς προ-

εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά, όπου φθάνει σε ύψος 1.041 μ. και περιορίζει το πλάτος της πεδινής έκτασης στα 20 χλμ. περίπου, με αποτέλεσμα να αποκόπτεται η ζώνη αυτή από την πεδινή έκταση που εκτείνεται από Βορρά προς Νότο κατά μήκος του ποταμού Έβρου. Η τελευταία φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με την πεδινή έκταση της ανατολικής Θράκης και λιγότερο με την αιγαιακή ζώνη. Με βάση δηλαδή τη μορφολογία του εδάφους θα μπορούσε να διαιρέσει κανείς τη Θράκη σε δύο μέρη: το πρώτο περιλαμβάνει την πεδινή έκταση Ξάνθης-Κομοτηνής και σ' αυτή θα μπορούσε να περιοριστεί ο όρος «αιγαιακή Θράκη», χαρακτηρίζοντας έτσι από γεωμορφολογική άποψη το πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η ανθρώπινη δραστηριότητα. Το δεύτερο μέρος που είναι η πεδινή έκταση μεταξύ των ανατολικών παρειών της οροσειράς της Ροδόπης και του ποταμού Έβρου αποτελεί το δυτικό τμήμα της πεδιάδας της ανατολικής Θράκης. Η περιγραφή συμπληρώνεται με την παρατήρηση, ότι το ανάγλυφο των παραλίων έχει υποστεί σημαντική αλλοίωση από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα έντονες μεταβολές παρατηρούνται λόγω των προσχώσεων στις εκβολές του ποταμού Νέστου, ο οποίος θα πρέπει να συναντούσε τη θάλασσα αρκετά χιλιόμετρα βορειότερα. Το ίδιο ισχύει και για τον ποταμό Έβρο. Αντίθετα στην περιοχή της Μάκρης η θάλασσα έχει διαβρώσει μέρος των παραλίων χωρίς όμως να μεταβάλει σημαντικά τη μορφή τους. Λεπτομερής περιγραφή της γεωμορφολογίας έγινε από το Θεοχάρη (Θεοχάρης 1971, 1 κ.εξ.).

Οι παλαιότερες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή της αιγαιακής Θράκης ανάγονται στη μεσολιθική εποχή (Θεοχάρης 1971, 6). Όπως ήδη αναφέρθηκε, εδώ θα γίνει αναφορά στη δράση του ανθρώπου κατά τη νεολιθική και την πρώιμη εποχή του χαλκού. Στο χάρτη (εικ. 1) παρουσιάζονται όλες οι γνωστές προϊστορικές θέσεις στην περιοχή της Θράκης, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τους αρχαιολόγους νεολιθικές ή γενικότερα προϊστορικές. Εξαιρέθηκαν όσες έδωσαν «Θρακική» κεραμική, υλικό που θα μπορούσε να ενταχθεί στην εποχή του χαλκού, κυρίως όμως στην εποχή του σιδήρου.

Νεολιθική εποχή

Οι νεολιθικές θέσεις —κυρίως οικισμοί— βρίσκονται σε πεδινές περιοχές ή στις παρυφές του ορεινού όγκου, ο οποίος εκτός των άλλων προστατεύει από τους ψυχρούς βόρειους ανέμους (εικ. 2). Εξαιρέση αποτελεί ο οικισμός στις Θέρμες που βρίσκεται σε ορεινή περιοχή. Η νεολιθική εποχή στο χώρο αυτό είναι γνωστή κυρίως από επιφανειακά ευρήματα. Ανασκαμμένοι είναι μόνον οι θέσεις Παραδημή κοντά στην Κομοτηνή και

Λαφρούδα στα παράλια του νομού Ξάνθης. Η πρώτη είναι η μοναδική σε ολόκληρη τη Θράκη πλήρως δημοσιευμένη ανασκαφή και αποτελεί τη μοναδική πηγή άντλησης πληροφοριών για τη νεολιθική εποχή της περιοχής (Παραδημή 1981). Αξίζει επομένως να γίνει εκτενέστερη αναφορά στη θέση αυτή. Πριν όμως αρχίσει η παρουσίαση υλικού από την Παραδημή, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη αναφορά και παρουσίαση του πολιτιστικού πλαισίου των γειτονικών περιοχών της βαλκανικής και ιδιαίτερα της Βουλγαρίας, όπως αυτό εκφράζεται μέσω της κεραμικής.

Στα μέσα της 6ης π.Χ. χιλιετίας έχουμε στον ελλαδικό χώρο τις παλαιότερες ενδείξεις του παραγωγικού σταδίου ή νεολιθικής εποχής (Φράγγχι, Σέσκλο, Άργισσα) που, ως γνωστό, χαρακτηρίζεται από σειρά μεταβολών τόσο στη δομή της οικονομίας όσο και στη γενικότερη οργάνωση της κοινωνίας (Θεοχάρης 1973, 33 κ.εξ.). Στη Θεσσαλία η αρχή της νεολιθικής εποχής ανάγεται στα μέσα της 6ης π.Χ. χιλιετίας και διαρκεί μέχρι το 3.000 π.Χ. περίπου. Είναι η περιοχή, στην οποία εργάστηκαν δύο από τους μεγαλύτερους προϊστορικούς αρχαιολόγους, ο Δ. Θεοχάρης και ο V. Milojević, και θεωρείται η καλύτερα ερευνημένη περιοχή του ελλαδικού χώρου. Στη Θεσσαλία συναντώνται όλα τα στάδια της εξέλιξης της νεολιθικής εποχής, η οποία με βάση την τριμερή διαίρεση χωρίζεται σε ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ, ΜΕΣΗ και ΝΕΟΤΕΡΗ. Οι περίοδοι αυτές έχουν τις ακόλουθες φάσεις εξέλιξης (Mottier 1981, 37 κ.εξ., Milojević 1959, 7 κ.εξ.).

Αρχαιότερη νεολιθική

- I. Ακεραμική νεολιθική
- II. Κεραμική νεολιθική
 1. Πολιτισμός Αχιλλείου ή Präsesklo
 2. Πρωτοσέσκλο ή φάση Άργισσα III-Οτζάκι I-N. Νικομήδεια
 3. Προσέσκλο ή πολιτισμός Μαγουλίτσα

Μέση νεολιθική

- I. Παλαιότερη
- II. Μέση φάση του πολιτισμού Σέσκλου
- III. Νεότερη

Νεότερη νεολιθική

- I. Τσαγγλί
- II. Αράπη
- III. Οτζάκι
- IV. Κλασικό Διμήνι

Στη Βουλγαρία, που συνορεύει με την αιγαιακή Θράκη, η αρχή της

νεολιθικής εποχής αντιπροσωπεύεται στις παλαιότερες επιχώσεις του οικισμού Καράνοβο κοντά στη Νόβα Ζαγορά (Vajzova 1966, 5 κ.εξ., η ίδια ως Todozova 1981, 203 κ.εξ.).

Η πρώτη φάση —Καράνοβο I— χαρακτηρίζεται από την παρουσία της γραπτής κεραμικής (λευκό σε ερυθρό ή καστανό), των χαρακτηριστικών κωδωνόσχημων αγγείων (Tulpenbecher) και των διακοσμημένων κυρίως με χαράξεις τριποδικών «βωμίσκων».

Η δεύτερη φάση δεν υπάρχει στο Καράνοβο, όπου μεταξύ των οικιστικών περιόδων Καράνοβο I και II υπάρχει στρώμα εγκατάλειψης, αλλά στην κοντινή Azmaška Mogila (Georgiev 1962, 59 κ.εξ.). Χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση της αυλακωτής διακόσμησης και των σπειροειδών διακοσμητικών θεμάτων. Η γραπτή κεραμική παραμένει και στο σχηματολόγιο δεν έχουμε σημαντικές μεταβολές.

Η τρίτη φάση επισημάνθηκε στο Καράνοβο (Καράνοβο II) κυρίως όμως, και σε παχύτερα στρώματα, στη θέση Kazanlyk (Georgiev 1972). Στη φάση αυτή που είναι μεταβατική μεταξύ της αρχαιότερης και της μέσης νεολιθικής εξαφανίζεται η γραπτή κεραμική. Οι λεπτές αυλακώσεις εξακολουθούν να διακοσμούν την ανοιχτόχρωμη ή σκοτεινόχρωμη επιφάνεια των αγγείων, το σχηματολόγιο των οποίων εμπλουτίζεται με υδρίες και κωνικές φιάλες.

Η μέση νεολιθική αντιπροσωπεύεται στο III στρώμα του Καράνοβο, το πάχος του οποίου (1 μ.) εκφράζει μια σύντομη σχετικά κατοίκηση στη θέση αυτή. Η ανασκαφή στη θέση Jasatepe στη Φιλιππούπολη έδειξε, ότι υπάρχουν περισσότερα στρώματα, τα οποία ανήκουν στη μέση νεολιθική. Ο Georgiev διαιρεί τη μέση νεολιθική σε δύο φάσεις. Η πρώτη επισημάνθηκε στο Jasatepe και η δεύτερη στο Καράνοβο (Καράνοβο III) και το Βεσελίνοβο. Στην πρώτη φάση έχουμε συνέχεια της αρχαιότερης νεολιθικής, ενώ στη δεύτερη εμφανίζεται ο πολιτισμός του Βεσελίνοβο, χαρακτηριστικά του οποίου είναι οι κυλινδρόσχημες υδρίες με κάθετη λαβή που φέρει κομβιόσχημη απόφυση, τα κλειστά και ανοιχτά σφαιρικά αγγεία με πόδια, οι ρηχές φιάλες με τέσσερα πόδια και οι τρίποδες «λυχνίες». Η επιφάνεια των αγγείων είναι μονόχρωμη και ακόσμητη. Μόνον οι «λυχνίες» έχουν πλούσια χαρακτή διακόσμηση. Τα ειδώλια έχουν κιονόσχημο λαιμό και ραμφόσχημη μύτη.

Η ύστερη νεολιθική στη Βουλγαρία είναι μακροχρόνια. Στη διάρκειά της δημιουργούνται πλήθος νέων οικισμών, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν πιθανότατα σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Στο Καράνοβο οι επιχώσεις του στρώματος IV έχουν πάχος μόνο 0,7 μ. και αντιστοιχούν φυσικά σε σύντομη χρονικά εγκατάσταση. Αυτό σημαίνει, ότι μεταξύ των στρωμάτων III και IV θα πρέπει να υπάρχει διάστημα εγκατάλειψης του οικισμού και ότι

στο Καράνοβο αντιπροσωπεύεται το τέλος της νεότερης νεολιθικής. Η αρχή της περιόδου αυτής που δεν επισημάνθηκε στο Καράνοβο διαπιστώθηκε στις επιχώσεις της θέσης Kalojanovec στη Stara Zagora και ονομάζεται φάση Kalojanovec. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι οι βαθιές και ρηχές αμφικωνικές φιάλες με βάσεις που θυμίζουν γεμάτο πόδι (Georgiev 1961, πίν. 3a-c), τα υψηλά κωνικά πόδια ως βάσεις φιαλών και οι γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος των αγγείων. Στη διακόσμηση εμφανίζεται για πρώτη φορά το επίθετο χρώμα καθώς και η δημιουργία αρνητικών διακοσμητικών θεμάτων. Το επίθετο χρώμα τοποθετείται σε αυλακώσεις, οι οποίες καλύπτουν εκτός από μικρές ζώνες όλη την επιφάνεια των αγγείων. Η διακόσμηση με αρνητικά θέματα θα υπάρχει και σε όλη τη διάρκεια του πολιτισμού Magica που ακολουθεί. Μόνο όμως στον χαλκολιθικό πολιτισμό της Gumelnija κυριαρχεί ως τρόπος διακόσμησης. Οι αυλακώσεις χωρίς επίθετο χρώμα είναι επίσης από τους συνήθεις τρόπους διακόσμησης. Η φάση Kalojanovec χαρακτηρίζεται από την Todofova ως Protomagica, γιατί φέρει γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τον ομώνυμο πολιτισμό και συγχρονίζεται με τη φάση Τσαγγλί της νεότερης νεολιθικής της Θεσσαλίας.

Ο πολιτισμός Magica που ακολουθεί διαιρείται με βάση την τυπολογική και στιλιστική εξέλιξη της κεραμικής σε τέσσερεις φάσεις.

Στη φάση I το τυπικό σχήμα αγγείου είναι η φιάλη με γλωσσοειδείς αποφύσεις στο χείλος και ημισφαιρικό, κοίλο, υψηλό πόδι που έχει μάλιστα συχνά τριγωνικά ανοίγματα. Χαρακτηριστικές είναι ακόμη οι ζωμόρφες τράπεζες. Στη διακόσμηση κυριαρχεί η χάραξη. Τα θέματα, γωνιώδη ή σπειροειδή, αποτελούνται κυρίως από ταινίες, οι οποίες ορίζονται από δύο παράλληλες χαρακτές γραμμές. Το μεταξύ των γραμμών διάστημα διαγραμμίζεται με κάθετες ή πλάγιες χαράξεις. Σπάνια η ακόσμητη επιφάνεια καλύπτεται με κόκκινη ώχρα και ακόμη σπανιότερη είναι η διακόσμηση με γραφίτη. Συχνά δημιουργούνται πλαίσια, μέσα στα οποία αναπτύσσονται τα διακοσμητικά θέματα. Στη φάση II εξαφανίζονται τα αγγεία με υψηλό πόδι-βάση. Μεταβολές παρατηρούνται και στη διακόσμηση. Οι διαγραμμισμένες με χαράξεις ταινίες φθίνουν. Τώρα κυριαρχούν οι δέσμες χαρακτών γραμμών. Σπάνια εξακολουθεί να εμφανίζεται η διακόσμηση με γραφίτη, η οποία συχνά συνοδεύεται από στίξεις γεμάτες επίθετο λευκό χρώμα ή από ανάγλυφες λειασμένες ζώνες.

Στη φάση III ο πολιτισμός Magica φθάνει στην κορύφωσή του. Διαιρείται σε δύο βαθμίδες. Η IIIa χαρακτηρίζεται από τις μεταβολές στη διακόσμηση. Συγκεκριμένα υποχωρεί η χαρακτή διακόσμηση με διαγραμμισμένες ταινίες και αντικαθίσταται σε συχνότητα εμφάνισης από τη διακόσμηση με γραφίτη. Τα θέματα είναι κυρίως σπειροειδείς μαϊάνδροι και δημιουργούνται από δέσμες γραμμών γραφίτη. Το μεταξύ των θεμάτων

διάστημα διαγραμμαρίζεται επίσης με γραφίτη. Η διακόσμηση απλώνεται τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό μέρος των αγγείων, τα οποία είναι κυρίως φιάλες με αποκλίνοντα λαιμό. Στη φάση IIIβ το σχηματολόγιο παραμένει το αυτό. Ως νέο στοιχείο έχουμε την εμφάνιση των καθέτων λαβών. Μεταβολή παρατηρείται στον τρόπο διακόσμησης, όπου η επιφάνεια μεταξύ των θεμάτων δεν διαγραμμαρίζεται πλέον, αλλά καλύπτεται ομοιόμορφα με γραφίτη. Έτσι οι σπειροειδείς μαϊανδροί και τα άλλα θέματα φαντάζουν αρνητικά πάνω στην επιφάνεια (Vajsova 1966, εικ. 6, 1a-b). Η επόμενη φάση IV μας μεταφέρει στη χαλκολιθική περίοδο που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια. Στο τέλος της φάσης III τοποθετείται από τους ερευνητές το τέλος της νεότερης νεολιθικής στη Βουλγαρία. Πριν περάσουμε στην αιγαιακή Θράκη, πρέπει να αναφερθεί ακόμη, ότι στο διάστημα της νεότερης νεολιθικής στη Βουλγαρία αλλά και σε άλλες περιοχές του βαλκανικού χώρου και του ελλαδικού μη εξαιρουμένου κυριαρχεί η γραπτή κεραμική με τα απλόχρωμα μαιανδροειδή ή σπειροειδή θέματα που καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια των αγγείων. Διαφορές παρατηρούνται κυρίως σε ο,τι αφορά στην τεχνική της διακόσμησης και ακόμη στην απόδοση του ίδιου σχήματος αγγείου (π.χ. φιάλη με υψηλό πόδι-βάση). Στη Θεσσαλία κυριαρχεί η διμηνιακή κεραμική με τη χρήση του καστανού χρώματος στην ανοιχτόχρωμη κυρίως επιφάνεια, στη Γιουγκοσλαβία και τη δυτική Μακεδονία χρησιμοποιείται το λευκό χρώμα στη σκοτεινόχρωμη επιφάνεια (Vinča-Pločnik), στην ανατολική και κεντρική Μακεδονία το καστανό-μελανό χρώμα στην ερυθρόχρωμη επιφάνεια (κεραμική τύπου Γαληψού με τις διάφορες παραλλαγές της), στην ανατολική Μακεδονία και τη νότια Βουλγαρία ο γραφίτης. Στη Βουλγαρία ο πολιτισμός Marica εξαπλώνεται στο νότιο τμήμα της. Στα δυτικά έχουμε την παραλλαγή του Pasarel και στα βόρεια τη ομάδα Sava (Passarel-Gruppe, Sava Gruppe) (Vajsova 1966, 21 κ.εξ.).

Στην αιγαιακή Θράκη οι πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις εμφανίζονται προς το τέλος της μέσης νεολιθικής του ελλαδικού χώρου, κατά την οποία άνθισε ο πολιτισμός του Σέσκλου στη Θεσσαλία. Από αυτές η μόνη πλήρως δημοσιευμένη είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η Παραδημή, η οποία ανασκάφηκε στα 1929-30 από τους καθηγητές Στίλπωνα Κυριακίδη και Ευστράτιο Πελεκίδη. Η κεραμική που συλλέχθηκε αποτελεί τη μεγαλύτερη συλλογή νεολιθικού υλικού από τη Θράκη. Δυστυχώς όμως δε σώθηκαν και οι απαραίτητες πληροφορίες για τη στρωματογραφική ταξινόμησή του. Έτσι το 1965 ο καθηγητής Γ. Μπακαλάκης επανέλαβε την ανασκαφή σε μικρή έκταση (7×1 μ.) με σκοπό τη μελέτη της στρωματογραφίας του οικισμού. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής μαζί με το παλαιό υλικό δημοσιεύθηκαν το 1981 από τον ίδιο και την Αγνή Σακελλαρίου στη σειρά

των μονογραφιών της Heidelberg Akademie der Wissenschaften με τίτλο «Παραδημή». Η επιλογή της θέσης σε γήλοφο δίπλα στον ποταμό Ποσπός αποτελεί τυπικό δείγμα νεολιθικής εγκατάστασης. Οι επιχώσεις πάχους περίπου 4,5 μ. περιλαμβάνουν συνολικά 17 οικιστικά στρώματα, τα οποία ταξινομούνται σε 5 φάσεις (Παραδημή 1981, ένθ. πίν. 3). Από αυτές, οι φάσεις I-IV ανήκουν στη νεολιθική εποχή και η φάση V στην εποχή του χαλκού.

Η πρώτη εγκατάσταση στην Παραδημή (Παραδημή I) έγινε σε εποχή αντίστοιχη του Καράνοβο III. Στην ίδια φάση Καράνοβο III ανήκουν και οι φάσεις II και III της Παραδημής. Στη φάση I κύρια σχήματα αγγείων είναι οι ανοιχτές αμφικωνικές φιάλες και οι τρίποδες τράπεζες (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 13 I 1-5). Χαρακτηριστικές είναι οι λαβές με κομβιόσχημη απόφυση, αναγνωριστικό στοιχείο της φάσης Καράνοβο III-Βεσελίνοβο-Παραδημή (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 12, 2). Η διακόσμηση γίνεται με χαράξεις, αυλακώσεις και εμπίεση (Impresso). Συχνή είναι η χρήση επίθετης λευκής ύλης στα χαρακτά διακοσμητικά θέματα, τα οποία είναι συνεχόμενα τρίγωνα, κύκλοι, σπείρες, δέσμες γραμμών και ζατρικιοειδή (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 10, 1-5). Απουσιάζει η γραπτή κεραμική.

Στη φάση II συνεχίζεται η ίδια κεραμική παράδοση τόσο στα σχήματα όσο και στη διακόσμηση των αγγείων. Οι ρηχές φιάλες με τα τέσσερα πόδια και οι λαβές με την κομβιόσχημη απόφυση αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά. Για πρώτη φορά εμφανίζονται τα βαθειά αγγεία με κυλινδρικό λαιμό και δύο κάθετες λαβές με κομβιόσχημες αποφύσεις, καθώς και οι υδρίες με γωνιώδες τοίχωμα (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 13, II 1). Η επιφάνεια των αγγείων εξακολουθεί να είναι λειασμένη και μονόχρωμη (κυρίως σκοτεινόχρωμη). Η διακόσμηση με επίθετη λευκή ύλη καθώς και τα θέματα που γίνονται με τη νέα τεχνική της εντονότερης λείανσης είναι σπάνια στην αρχή της φάσης αυτής (φάση IIα), γίνεται όμως συχνότερη σε ένα δεύτερο στάδιο (φάση IIβ). Το ίδιο συμβαίνει και με τις αμφικωνικές φιάλες. Σημαντικό στοιχείο, κυρίως για τον συγχρονισμό της φάσης II με άλλες περιοχές, είναι η παρουσία της μελανοστεφούς κεραμικής, της οποίας κύριος χώρος εξάπλωσης είναι η κεντρική Μακεδονία. Η κεραμική αυτή εμφανίζεται στη Θεσσαλία στις πρώτες φάσεις της νεότερης νεολιθικής. Στην αιγαιακή Θράκη διαπιστώνεται για πρώτη φορά στη φάση IIα.

Χωρίς μεταβολές συνεχίζεται η κεραμική παράδοση στα πρώτα στάδια της φάσης Παραδημή III (IIIα-β). Συχνή είναι η παρουσία αμφικωνικών φιαλών, η επιμελώς λειασμένη επιφάνεια, η διακόσμηση με χαράξεις και στίξεις. Απουσιάζει και εδώ η γραπτή διακόσμηση. Ως νέο σχήμα εμφανίζεται η φιάλη με υψηλό πόδι-βάση, το οποίο συχνά φέρει ανοίγματα (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 14). Στη φάση Παραδημή IIIγ παρουσιάζεται για πρώτη φορά η γραπτή διακόσμηση (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 5, 3).

Πρόκειται για τη γνωστή κεραμική του τύπου Γαληψού, η οποία φαίνεται να αντιπροσωπεύεται ελάχιστα στην αιγαιακή Θράκη. Κύριος χώρος εξάπλωσής της είναι η ανατολική και κεντρική Μακεδονία (Σιταγροί, Δήμητρα, Βασιλικά) και αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της διμηνιακής κεραμικής της Θεσσαλίας και της διακόσμησης με γραφίτη του ανατολικού βαλκανικού χώρου (Garašanin 1984, 7). Παράλληλα εξακολουθούν να υπάρχουν όλα τα σχήματα των αγγείων και των λαβών καθώς και οι τεχνικές διακόσμησης που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες φάσεις. Νέο στοιχείο είναι το ενισχυμένο γωνιώδες τμήμα του τοιχώματος στις αμφικωνικές φιάλες.

Στη φάση Παραδημή IV εμφανίζεται για πρώτη φορά η κεραμική με διακόσμηση γραφίτη (Παραδημή 1981, πίν. II, 2-17. 19). Η τεχνική αυτή απουσιάζει από την κεντρική Μακεδονία (Γραμμένος 1984, κατηγορία 5 πρβλ. πίν. Α με πίν. Β) ενώ χαρακτηρίζει την κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας και Βουλγαρίας. Η διακόσμηση στην κεραμική της Παραδημής αποτελείται από καμπυλόγραμμα και σπειροειδή θέματα, τα οποία δημιουργούνται από παράλληλες γραμμές γραφίτη. Η λοιπή επιφάνεια μένει ακάλυπτη από γραφίτη ή άλλο χρώμα. Παράλληλα υπάρχουν οι άλλες ήδη γνωστές τεχνικές και τα θέματα διακόσμησης.

Με βάση τα χαρακτηριστικά των φάσεων που αναφέρθηκαν θα μπορούσε να γίνει η ένταξη της νεολιθικής Παραδημής στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Ήδη ο M. Garašanin αναφέρθηκε στον χρονικό παραλληλισμό με τον πολιτισμό Vinča και ταύτισε την Παραδημή I με την αρχή του πολιτισμού Vinča (Vinča A ή Vinča-Tordos I) και την Παραδημή III με την Vinča-Tordos II (Garašanin 1984, 6-7). Ο Δ. Γραμμένος στη διδακτορική του διατριβή αναφέρεται και στην Παραδημή, την οποία εντάσσει στη νεολιθική εποχή του μακεδονικού χώρου (Γραμμένος 1984, 57, 76, 93) και συγχρονίζει την αρχή της (Παραδημή I) με τη φάση Δήμητρα Ια-β-Σιταγροί Ι-Βασιλικά Ι, τις φάσεις Παραδημή ΙΙ-ΙΙα με τη Δήμητρα ΙΙ-Σιταγροί ΙΙ-Ντικιλί Τας Ι-Βασιλικά ΙΙ, τη φάση Παραδημή ΙΙΙβ με το Ντικιλί Τας Ια και Βασιλικά ΙΙΙ και τέλος την Παραδημή ΙV με το Ντικιλί Τας ΙΙβ-Βασιλικά ΙV. Οι φάσεις ΙΙΙ της Δήμητρας και των Σιταγρών καλύπτουν τις φάσεις ΙΙΙβ και ΙV της Παραδημής (Γραμμένος 1964, 133 χρον. πίν.).

Κοινά στοιχεία παρατηρούνται και στην κεραμική της αιγαιακής Θράκης και νότιας Βουλγαρίας, ώστε να είναι δυνατός ο συγχρονισμός των διαφόρων φάσεων. Οι φάσεις Παραδημή Ι-ΙΙΙβ παραλληλίζονται με βάση την κυριαρχία της μονόχρωμης κεραμικής, την παρουσία των κομβίωσχημων αποφύσεων στις λαβές και την ομοιότητα στο σχηματολόγιο των αγγείων με τη φάση Κεράνοβο ΙΙΙ-Βεσελίνοβο και δημιουργούν το πολιτιστικό πλαίσιο Κεράνοβο ΙΙΙ-Βεσελίνοβο-Παραδημή, το οποίο χαρα-

κτηρίζει τη μέση νεολιθική του νοτιοανατολικού βαλκανικού χώρου (Garašanin 1963, 2 κ.εξ.). Η εμφάνιση της κεραμικής με διακόσμηση γραφίτη στη φάση Παραδημή IV ανάγει την τελευταία στον πολιτισμό Marica της νεότερης νεολιθικής. Με βάση την ανάπτυξη των θεμάτων στην επιφάνεια των αγγείων η φάση αυτή συγχρονίζεται με τη φάση Marica IIIa, όπου από τη μια απουσιάζει η αρνητική διακόσμηση που υπάρχει στην επόμενη φάση Marica IIIb και από την άλλη η διακόσμηση με γραφίτη κυριαρχεί σε αντίθεση με τη φάση Marica II. Ο M. Garašanin υποθέτει στρώμα εγκατάλειψης μεταξύ των φάσεων IIIγ και IV στην Παραδημή, το οποίο αντιστοιχεί στις φάσεις Marica I-III (Garašanin 1984, 8), στην πραγματικότητα όμως στις φάσεις Marica I-II.

Χαλκολιθική περίοδος

Η μελέτη της περιόδου αυτής είναι σημαντική για την ερμηνεία των μεταβολών που παρατηρούνται στην επόμενη εποχή του χαλκού. Η Βουλγαρία είναι η χώρα, όπου έχει ερευνηθεί καλύτερα από κάθε άλλη βαλκανική χώρα η χαλκολιθική περίοδος κυρίως χάρη στις εργασίες της Henrietta Todorova, η οποία στο βιβλίο της *The Eneolithic Bulgaria* δίνει την πλήρη εικόνα της περιόδου αυτής στη χώρα της (Todorova 1978). Όπως αναφέρθηκε, το τέλος της φάσης Marica III είναι ταυτόχρονα και το τέλος της νεότερης νεολιθικής στη Βουλγαρία. Η φάση Marica IV που ακολουθεί αποτελεί το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη νεολιθική και τη χαλκολιθική και ονομάζεται από τους ερευνητές και *Protogumelnița*. Η Todorova διαιρεί τη φάση αυτή σε δύο μέρη (Vajsova 1966, 26 κ.εξ.). Το πρώτο χαρακτηρίζεται από τη μεταβολή στον τρόπο διακόσμησης, η οποία εξακολουθεί μεν να έχει θετικά και αρνητικά θέματα από γραφίτη, οι σπειροειδείς μαϊάνδροι όμως διασπώνται τώρα σε ανεξάρτητες σπείρες (Vajsova 1966, εικ. 10, 5.8.13). Το πρόβλημα με τη φάση αυτή βρίσκεται στο χώρο εξάπλωσής της. Επιστημάνθηκε στη Račeva Mogila της περιοχής Jambol της νοτιοανατολικής Βουλγαρίας. Φαίνεται, ότι πρόκειται για τοπικό φαινόμενο, γιατί στην περιοχή της Φιλιππούπολης, όπου η έρευνα είναι αρκετά προχωρημένη, δεν έχει επιστημανθεί παρόμοια φάση.

Η φάση IVb διαπιστώθηκε σε όλη την έκταση της νότιας Βουλγαρίας. Στη φάση αυτή έχουμε συνύπαρξη στοιχείων του νεολιθικού πολιτισμού Marica και του χαλκολιθικού της Gumelnița. Κοντά στις διαγραμματισμένες με χαράξεις ταινίες υπάρχει η διακόσμηση με γραφίτη και η κάλυψη της ακόσμητης επιφάνειας με ερυθρή ώχρα (Vajsova 1966, εικ. 12). Στο σχηματολόγιο των αγγείων υπάρχουν οι φιάλες με γλωσσοειδείς αποφύσεις

και άλλες με κυλινδρόσχημο άνω μέρος. Στοιχεία του πολιτισμού Gumelnița είναι η προτίμηση αμφικωνικών σχημάτων στα αγγεία και γεωμετρικών θεμάτων στη διακόσμηση — τετράγωνα, τρίγωνα, ημικύκλια κλπ., τα οποία αναπτύσσονται μόνο στο άνω μέρος του αγγείου.

Ο πολιτισμός Gumelnița αποτελεί την κύρια έκφραση της χαλκολιθικής περιόδου στη Βουλγαρία, μολονότι η ονομασία του προέρχεται από την ομώνυμη θέση που βρίσκεται στη νότια Ρουμανία (Dumitrescu 1925). Διαιρείται σε τέσσερις φάσεις, οι οποίες αριθμούνται από τους ερευνητές κατά διαφορετικό τρόπο (A1, A2, B1, B2 ή Ia, Ib κλπ.). Στην εργασία αυτή θα χρησιμοποιηθεί η αρίθμηση της Τοδορονα-Vajsova, η οποία με βάση ευρήματα που προέρχονται από το βουλγαρικό χώρο διαιρεί τον πολιτισμό αυτό σε τέσσερις φάσεις (φάσεις I-IV). Παραδεκτός είναι ακόμη και ο διαχωρισμός σε δύο κύριες φάσεις A και B, αντίστοιχες των I-II και III-IV, από τις οποίες η πρώτη ανήκει στη χαλκολιθική περίοδο και η δεύτερη στην πρώιμη εποχή του χαλκού. Η φάση I χαρακτηρίζεται από τις αμφικωνικές φιάλες, κυρίως όμως από τις φιάλες με κυλινδρόσχημη ζώνη γύρω από το πλατύτερο τμήμα του αγγείου (Vajsova 1966, εικ. 10, 10.14) και τις φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα και κυλινδρόσχημο άνω μέρος (Vajsova 1966, εικ. 10, 9 και 15, 2). Η ίδια τάση προς κυλινδρόσχημα σώματα ή λαιμούς υπάρχει γενικότερα και στα άλλα σχήματα αγγείων. Η διακόσμηση γίνεται με αρνητικά θέματα, τα οποία δημιουργούνται με την κάλυψη της επιφάνειας με γραφίτη. Τα θέματα, κυρίως γεωμετρικά ή δέσμες γραμμών αναπτύσσονται στο άνω μέρος του αγγείου και προσαρμόζονται απαραίτητα στην τεκτονική του. Σπάνια εμφανίζεται η χρήση ένθετου χρώματος. Και στην περίπτωση όμως αυτή τα θέματα είναι αρνητικά. Η ανάγλυφη διακόσμηση αντιπροσωπεύεται με λειασμένη ταινία που καλύπτεται με ερυθρό χρώμα και επικολλάται στην αδρή επιφάνεια του αγγείου, η οποία καλύπτεται επίσης με λευκό επίθετο χρώμα που τοποθετείται μετά το ψήσιμο.

Η φάση II διαιρείται σε τρεις βαθμίδες (a-c). Στη φάση αυτή οι κυλινδρόσχημες ταινίες που περιέβαλαν το πλατύτερο τμήμα των αγγείων εξαφανίζονται και αντικαθίστανται από μια αναδίπλωση του τοιχώματος στο ίδιο σημείο (Vajsova 1966, εικ. 16, 11.18). Κυρίαρχο σχήμα είναι οι μικρές φιάλες ύψους 5-10 εκ. Η διακόσμηση με γραφίτη περιορίζεται αποκλειστικά στο άνω μέρος του αγγείου (ώμους και λαιμό) καθώς και το εσωτερικό των φιαλών. Τα θέματα δεν είναι πλέον δέσμες γραμμών, αλλά παραφθαρμένα γεωμετρικά σχήματα, όπως μαιάνδροι, σπείρες, ημικύκλια (Vajsova 1966, εικ. 16). Εξαιρέση αποτελούν τα καλύμματα των ευρύστομων αγγείων, η θεματογραφία των οποίων παραμένει αναλλοίωτη και δείχνει την καταγωγή τους από τον πολιτισμό Marica.

Με το τέλος της φάσης II (ή της φάσης A) κλείνει και η χαλκολιθική

περίοδος στη νότια Βουλγαρία. Οι φάσεις III και IV (ή φάση B) που ακολουθούν ανήκουν σε ένα πρώτο στάδιο της πρόιμης εποχής του χαλκού, η οποία εκφράζεται κυρίως με τον πολιτισμό του Ezero.

Η φάση Gumelnița III διαδέχεται στρωματογραφικά τη φάση II χωρίς την παρεμβολή καταστροφής ή στρώματος εγκατάλειψης. Παρόλα αυτά όμως παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές στην κεραμική, τη χρήση του μετάλλου (χαλκού και χρυσού), στην ειδωλοπλαστική και την αρχιτεκτονική. Κύριο σχήμα είναι τώρα τα κλειστά αγγεία με υπερτονισμένο το άνω μέρος του σώματος και τους ώμους και με κωνικό ή κυλινδρικό λαιμό (Vajsova 1966, εικ. 17, 2-4). Μαστοειδείς αποφύσεις ως λαβές βρίσκονται συχνά στο κάτω μέρος του αγγείου. Για πρώτη φορά εμφανίζονται το πλατύ, παχύ χείλος στις φιάλες και οι οριζόντιες και κάθετες λαβές. Νέα είναι επίσης η κεραμική με γκριζόχρωμη επιφάνεια. Η διακόσμηση με γραφίτη περιορίζεται σταδιακά και συναντάται κυρίως στο εσωτερικό, το λαιμό και τους ώμους των φιαλών. Χαρακτηριστικό της φάσης αυτής είναι ο συνδυασμός της έντονα λειασμένης επιφάνειας στο λαιμό, που συχνά καλύπτεται με γραφίτη, και της τεχνητά αδρής επιφάνειας του σώματος. Συχνά εμφανίζονται ακόμη αυλακώσεις που προκαλούνται από τα δάκτυλα και η σκόπιμα πολύ αδρή επιφάνεια (*barbotin*) (Vajsova 1966, εικ. 17, 10-23). Ίσως από τη φάση IIIβ εμφανίζονται και ασκοειδή αγγεία.

Στη φάση IV κυριαρχεί η κεραμική με αδρή την επιφάνεια των αγγείων και αυλακώσεις-ίχνη δακτύλων. Συχνή είναι και η παρουσία ταινιωτών λαβών ή γλωσσοειδών αποφύσεων (Vajsova 1966, εικ. 18). Παράλληλα εμφανίζονται νέα στοιχεία, όπως είναι οι μικρές αμφικωνικές φιάλες με αποκλίνον το άνω μέρος και τα αγγεία με δύο κάθετες λαβές, οι οποίες αναπτύσσονται μεταξύ του χείλους και των ώμων (Vajsova 1966, εικ. 19). Χαρακτηριστικό σχήμα είναι ακόμη οι ανθρωπόμορφες τεφροδόχοι, διακοσμημένες συχνά με επίθετο λευκό χρώμα (Vajsova 1966, εικ. 20).

Με τις φάσεις III και IV του πολιτισμού Gumelnița έχουμε το πέρασμα από τη χαλκολιθική στην πρόιμη εποχή του χαλκού, το οποίο στη Βουλγαρία τουλάχιστον γίνεται σταδιακά. Εκτός από τις μεταβολές στην κεραμική, σειρά άλλων στοιχείων δείχνουν το πέρασμα σε μια νέα εποχή. Τέτοια στοιχεία είναι η ύπαρξη χάλκινων πελέκεων, χρυσών κοσμημάτων, χρυσών και μαρμάρινων ειδωλίων.

Στην αιγαιακή Θράκη δεν έχουν επισημανθεί ακόμη οικιστικά στρώματα της χαλκολιθικής περιόδου. Το πρόβλημα αυτό δεν περιορίζεται μόνο στην περιοχή αυτή, αλλά επεκτείνεται σε ολόκληρο το βορειοελλαδικό χώρο.

Συνοψίζοντας τις γνώσεις για τη νεολιθική εποχή της αιγαιακής Θράκης σημειώνονται τα ακόλουθα:

Η έναρξη ίδρυσης οικισμών στην περιοχή είναι ταυτόχρονη με αυτή της ανατολικής Μακεδονίας, όχι όμως και της Βουλγαρίας. Οι σχέσεις της αιγαιακής με την ανατολική Θράκη παραμένουν ακόμη ασαφείς κυρίως εξ αιτίας της περιορισμένης έρευνας στις δύο περιοχές (για την ανατολική Θράκη βλ. Özdoğan 1982a, ο ίδιος 1982b). Σε σύγκριση με τη Θεσσαλία η φάση Παραδημή I τοποθετείται στο τέλος της μέσης νεολιθικής. Οι φάσεις II και III της Παραδημής θα μπορούσαν να συγχρονισθούν με την αρχή της νεότερης νεολιθικής (φάσεις Τσαγγλί και Αράπη) της Θεσσαλίας.

Η κεραμική της Παραδημής είναι κυρίως μονόχρωμη. Η ποιότητά της και η φαντασία των σχημάτων από την αρχή μάλιστα της δημιουργίας του οικισμού συμβάλουν στη χρήση του ονόματός της στο χαρακτηρισμό πολιτιστικής φάσης (φάση Καρανόβο III-Βεσελίνοβο-Παραδημή). Η γραπτή κεραμική αντίθετα είναι σπάνια. Η γραπτή τύπου Γαληψού εμφανίζεται μόλις στη φάση Παραδημή IIIγ, ενώ στην ανατολική και κεντρική Μακεδονία ενωρίτερα και σε μεγαλύτερη συχνότητα (Γραμμένος 1984, 67).

Η διακόσμηση με γραφίτη, που συναντάται στην Παραδημή IV είναι ελάχιστη σε σύγκριση με τη μονόχρωμη κεραμική. Αντίθετα κυριαρχεί την ίδια εποχή (Marica IIIa) τόσο στη Βουλγαρία, όσο και στην ανατολική Μακεδονία.

Η χαλκολιθική εποχή της Βουλγαρίας αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές με τις τελευταίες φάσεις της νεότερης νεολιθικής (κλασικό Διμήνι) και τον πολιτισμό του Ραχμανίου της Θεσσαλίας, με την αρχή της Πρωτοελλαδικής I στη νοτιότερη Ελλάδα και την αρχή του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού στον αιγαιακό χώρο. Στο λοιπό βαλκανικό χώρο έχουμε τις τελευταίες φάσεις του πολιτισμού Vinča (Vinča-Plošnik) καθώς και το πολιτιστικό πλαίσιο Suplevec-Salcuța-Krivodol που ακολουθεί. Η βόρειος Ελλάδα εκπροσωπείται από τις φάσεις IIB και IIIA του Ντικιλί Τας, ενώ στην αιγαιακή Θράκη δεν διαπιστώθηκε ακόμη αντίστοιχη πολιτιστική φάση.

Η πρόιμη εποχή του χαλκού

Η εποχή του χαλκού, που ακολουθεί, φέρνει σειρά μεταβολών, οι οποίες τη διαφοροποιούν σαφώς από τις προηγούμενες. Ιδιαίτερα εμφανής είναι η μεταβολή που παρατηρείται στην κεραμική. Απουσιάζει παντελώς η γραπτή διακόσμηση, η οποία αντικαθίσταται από τη χαρακτή ή την ανάγλυφη. Η επιφάνεια των αγγείων είναι μονόχρωμη, στιλπνή ή αδρή και τα σχήματα δεν παρουσιάζουν την ποικιλία και τη φαντασία των προηγούμενων φάσεων. Στην αρχή της εποχής σειρά θέσεων εγκαταλείπονται και ιδρύονται άλλες. Επιλέγονται θέσεις φυσικά οχυρωμένες, όπως είναι οι συμβολές ποταμών, οι

νησίδες και οι γλωσσίδες ξηράς σε ελώδεις περιοχές. Όπου υπάρχει η δυνατότητα, οι οικισμοί προστατεύονται από οχυρωματικό περίβολο.

Τόσο οι μεταβολές αυτές στην κεραμική και την οικιστική, όσο και η χρήση του μετάλλου είναι στοιχεία, τα οποία προϋπάρχουν ήδη στη χαλκολιθική περίοδο του βαλκανικού χώρου. Εκείνο όμως που διακρίνει την πρόιμη εποχή του χαλκού είναι η απόλυτη κυριαρχία των νέων στοιχείων και η παντελής εξαφάνιση των νεολιθικών ή των στοιχείων με νεολιθική παράδοση.

Το πέρασμα από τη νεολιθική εποχή στην πρόιμη εποχή του χαλκού είναι μια διαδικασία που συντελείται με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες γεωγραφικές ενότητες. Στον αιγαιακό χώρο και τη νοτιότερη Ελλάδα το τέλος της νεολιθικής ακολουθεί η πρόιμη εποχή του χαλκού (Πρωτοκυκλαδική I και Πρωτοελλαδική I). Στη Θεσσαλία μετά το νεολιθικό κλασικό Διμήνη ακολουθεί ο χαλκολιθικός πολιτισμός του Ραχμανίου και στη Γιουγκοσλαβία μετά το νεολιθικό κυρίως πολιτισμό της Vinča το πολιτιστικό πλαίσιο Bubanj Hum I-Suplevec-Bakarano Gumno. Στη Βουλγαρία μετά τη φάση Marica III ακολουθεί, όπως αναφέρθηκε, η φάση Marica IV ή Protogumelnița καθώς και οι φάσεις I και II του πολιτισμού Gumelnița. Γενικότερα στο βαλκανικό χώρο κυριαρχεί το πολιτιστικό πλαίσιο Bubanj Hum I-Suplevec-Salcuța-Krivodol, ονομασία που προήλθε από τις αντιπροσωπευτικές θέσεις στη Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία και Βουλγαρία αντίστοιχα. Στο μικρασιατικό χώρο ήδη έχει αρχίσει η πρόιμη εποχή του χαλκού (Beycesultan Kum Tepe Ib-Τροία I).

Στο βορειοελλαδικό χώρο αντίστοιχη χρονική περίοδος είναι η φάση IIB του Ντικιλί Τας (Sefériadès 1983, 653 κ.εξ.) και η φάση IV των αδημοσίευστων ακόμη Σιταγρών (Weißhaar 1979, 114 κ.εξ.). Και οι δύο θέσεις βρίσκονται στην ανατολική Μακεδονία. Η μόνη ανασκαμμένη θέση από την κεντρική και δυτική Μακεδονία, η οποία θα μπορούσε να δώσει υλικό της χαλκολιθικής περιόδου είναι το Μάνδαλο στο νομό Πέλλας.

Η παρουσία χαλκολιθικής, μεταβατικής περιόδου στα Βαλκάνια σε συνδυασμό με την απουσία της στον αιγαιακό και νοτιοελλαδικό χώρο θα πρέπει να συσχετισθεί άμεσα με την ύπαρξη μετάλλου στην περιοχή των Βαλκανίων και με τη σταδιακή εξοικείωση των κατοίκων με το νέο υλικό. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται ο συγχρονισμός φάσεων της πρόιμης εποχής του χαλκού της νησιωτικής και νότιας Ελλάδας, η οποία δέχεται προφανώς την άμεση επίδραση του μικρασιατικού χώρου, με τους χαλκολιθικούς πολιτισμούς π.χ. του Ραχμανίου και της Gumelnița.

Φυσικό επακόλουθο του παραπάνω συσχετισμού είναι η αρχή της πρόιμης εποχής του χαλκού στη Θεσσαλία (Πρωτοθεσσαλική I) να ανάγεται στην Πρωτοελλαδική II περίοδο. Το ίδιο ισχύει και για την πρόιμη εποχή

του χαλκού στη Μακεδονία, όπου έχουμε τη φάση Καστανάς I, Ντικιλί Τας III και Σιταγροί IV-V. Στη Βουλγαρία επικρατεί ο πολιτισμός του Έξερο και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο ο πολιτισμός Baden (Ασλάνης 1985, εικ. 130).

Στην αιγαιακή Θράκη με την αρχή της εποχής του χαλκού παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο εγκατάλειψης και δημιουργίας νέων οικισμών (πίν. 3). Μεγάλος αριθμός διαπιστώνεται γύρω από το όρος Ίσμαρος, γεγονός που θα πρέπει να συνδυαστεί με την ύπαρξη μετάλλου στην περιοχή (Τριαντάφυλλος 1973, 463-464). Σειρά οικισμών ιδρύονται και στην ενδοχώρα. Οι πληροφορίες μας για την εποχή αυτή από την αιγαιακή Θράκη είναι ελάχιστες και προέρχονται κυρίως από την Παραδημή. Τα στρώματα 4-1 από την ανασκαφή του 1965 είναι δυστυχώς διαταραγμένα και καθιστούν αδύνατη τη στρωματογραφική ένταξη των ευρημάτων, τα οποία είναι στην πλειοψηφία τους φιάλες αμφικωνικές ή με συγκλίνον τοίχωμα, κύπελλα με σιγμοειδές τοίχωμα (Παραδημή 1981, παρ. πίν. 15 Vb 1.8). Χαρακτηριστικές είναι οι σωληνόσχημες και σαλπυγγόσχημες λαβές (Παραδημή 1981, παρένθ. πίν. 15, Vb 3-6) συχνές στον πολιτισμό της Τροίας. Από την ανασκαφή του 1929/30 προέρχονται κύπελλα με έντονα υπερυψωμένη λαβή ή με αυλακώσεις ως διακόσμηση (Παραδημή 1981, πίν. XI 2.6). Τόσο οι λαβές όσο και οι αυλακώσεις είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα του βαλκανικού πολιτισμού Baden.

Η ύπαρξη και ο χαρακτήρας της Μέσης εποχής χαλκού που ακολουθεί αποτελεί άλυτο πρόβλημα τόσο για την αιγαιακή Θράκη, όσο και για το λοιπό βορειοελλαδικό χώρο. Ελάχιστες είναι και οι πληροφορίες για την Ύστερη εποχή του χαλκού στην περιοχή. Μυκηναϊκά στοιχεία στην αιγαιακή Θράκη είναι άγνωστα, κάτι που θα πρέπει να αναχθεί στην περιορισμένη έρευνα και όχι στην απουσία των μυκηναίων, οι οποίοι έχουν επισημανθεί στην ανατολική και κεντρική Μακεδονία.

Κλείνοντας τη σύντομη αναδρομή στην προϊστορία της αιγαιακής Θράκης πρέπει να σημειωθεί, ότι η υψηλότερη πολιτιστική στάθμη στην περιοχή ταυτίζεται με την ίδρυση των πρώτων οικισμών κατά τη νεολιθική εποχή.

Μολοντί γειτονεύει με περιοχές που αναπτύσσουν έντονη πολιτιστική δραστηριότητα (όσο αυτό γίνεται να διαπιστωθεί από τη μελέτη της κεραμικής) και έχουν ιδιαίτερη κεραμική παράδοση (τύπου Γαληψού για Αν. Μακεδονία - διακόσμηση με γραφίτη για την ίδια περιοχή και τη Βουλγαρία), η αιγαιακή Θράκη φαίνεται να δέχεται μεν τα στοιχεία αυτά, διατηρεί όμως στην κεραμική μια σχετική αυτονομία, στην οποία ίσως αντικατοπτρίζεται ο πολιτιστικός και γιατί όχι ο κοινωνικοοικονομικός δυναμισμός των κατοίκων της περιοχής. Ποιος είναι όμως ο πολιτιστικός

χαρακτήρας της νεολιθικής κοινωνίας στην αιγαιακή Θράκη δεν είναι ακόμη γνωστό. Τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία χρησιμοποιούνται για να δείξουν περισσότερο τις ομοιότητες και λιγότερο τις διαφορές της από τις γειτονικές περιοχές, γιατί αυτό είναι στην παρούσα φάση της έρευνας απαραίτητο, προκειμένου να ενταχθεί η περιοχή στο πολιτιστικό πλαίσιο του ευρύτερου χώρου. Το αυτό ισχύει και για την πρώιμη εποχή του χαλκού, κατά την οποία αναπτύσσεται στο βαλκανικό χώρο μια πολιτιστική «κοινή», ώστε να είναι ιδιαίτερα δυσχερές ο εντοπισμός των τοπικών πολιτιστικών στοιχείων. Συνεπώς χρειάζεται να καθοριστεί ακριβέστερα η πολιτιστική ταυτότητα της περιοχής καθώς και η συμβολή της στην εξέλιξη του βαλκανικού και του αιγαιακού χώρου. Η θέση-σύνορο που κατέχει υπόσχεται την ύπαρξη σημαντικών πληροφοριών, οι οποίες όμως κερδίζονται μόνο με τη διεξαγωγή εκτεταμένων ανασκαφών και την επισταμένη μελέτη-ανάλυση του υλικού. Και βέβαια, όπως είναι γνωστό, τέτοιες ανασκαφές απουσιάζουν από την αιγαιακή Θράκη παντελώς.

Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Ξάνθης

1. Παράδεισος (Κλισί Τεπέ)	νεολ.	οικισμός
2. Χρύσα	προϊστ.	οικισμός;
3. Διομήδεια	νεολ.	οικισμός
4. Λεύκη	»	οικισμός;
5. Μέλισσα	προϊστ.	οικισμός
6. Μάνδρα	νεολ.	»
7. Λαφρούδα	»	»
8. Ποταμιά	προϊστ.	»
9. Φίλια	»	»
10. Θέρμες	νεολ.+ΠΕΧ	σπήλαιο

Νομός Ροδόπης

11. Αμαξάδες	νεολ.	οικισμός
12. Διχάλα	ΠΕΧ+ΜΕΧ;+ΥΕΧ	σπήλαιο
13. Σώστης	νεολ.+ΠΕΧ	οικισμός
14. Υφανταί	νεολ.+ΠΕΧ;	»
15. Νυμφαία	προϊστ.	»
16. Παραδημή	νεολ.+ΠΕΧ	»
17. Μεσοχώριον	ΜΕΧ;+ΥΕΧ	»
18. Ασάρ Τεπέ	προϊστ.	»
19. Ξυλαγανή	»	»
20. Προσκυνητές α (θέση Καρά Τεπέ)	»	οικισμός;
21. Προσκυνητές β (θέση Κοκκινόχωμα)	νεολ.+ΠΕΧ	οικισμός
22. Προσκυνητές γ (θέση Μπουσγάνι)	επ. χαλκού+σιδ.;	»
23. Προσκυνητές δ (θέση Σουγιούτ)	επ. χαλκού	»

24. Προσκυνητές ε (θέση Καψάλα)	προϊστ.	οικισμός
25. Σπήλαιο Μαρώνειας	νεολ.+ΠΕΧ	σπήλαιο
26. Μαρώνεια α (θέση Γιαχανού βρύση)	προϊστ.	οικισμός
27. Μαρώνεια β (θέση Μύλων μάνα)	»	»
28. Μαρώνεια γ (θέση Σαρί Καγιά)	»	»
29. Μαρώνεια δ (θέση Ντισ Καγιά)	»	»
30. Πετρωτά	νεολ.+ΠΕΧ	»
31. Κρωβύλη	νεολ.	»
32. Διώνη	προϊστ.	»
33. Στρώμη	ΥΕΧ	σπήλαιο
34. Σαλμώνη α (θέση Τούμπα)	προϊστ.	οικισμός
35. Σαλμώνη β (θέση Κοτζά Κιρ)	»	»
36. Βέννα	νεολ.+ΠΕΧ	»
37. Μιράνα	νεολ.+ΠΕΧ	»
38. Αμάραντα	προϊστ.	»
39. Ουρουκλέρ	»	»
40. Παλιόμυλος	»	»
41. Αετοκορυφή	»	»
42. Βέλκιον	»	»
43. Ιάσιον	»	»
44. Αρριανά	»	»
45. Νέα Σάντα	»	»
46. Σμιγάδα α (θέση Γκράνιτσε)	προϊστ.;	οικισμός;
47. Σμιγάδα β (θέση Γρανάτ)	»	»
48. Κέχρος	προϊστ.	οικισμός
49. Φανάριον	ΠΕΧ	»
<i>Ναμός Έβρου</i>		
50. Ρούσσα α (θέση Τσογκάρ)	προϊστ.	βραχογρ/τα
51. Ρούσσα β (θέση Καγιά)	»	»
52. Ρούσσα γ (θέση Κουμ Ταρλά)	»	Dolmen
53. Μέστη	νεολ.+ΠΕΧ	οικισμός
54. Μεσήμβρια	προϊστ.	»
55. Μάκρη α	νεολ.+ΠΕΧ	»
56. Μάκρη β	νεολ.+ΠΕΧ	σπήλαιο
57. Αγ. Θεόδωροι	προϊστ.	»
58. Ποταμός	νεολ.; προϊστ.	»
59. Δορίσκος	προϊστ.	»
60. Πρωτοκλήσιον	νεολ.; προϊστ.	»
61. Κουφόβουνο	νεολ.; ΠΕΧ; προϊστ.	»
62. Αγ. Πέτρα	νεολ.	οικισμός
63. Πύθιον	νεολ.	»
64. Τούμπες α	προϊστ.;	»
65. Τούμπες β	»	»
66. Φυλάκιον	»	»
67. Κέραμος	νεολ.; προϊστ.	»
68. Ρύζια	προϊστ.	»
69. Σπήλαιο	νεολ.;	»
70. Δίκαια	νεολ.+προϊστ.	»
71. Φέρραι	προϊστ.	»

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Ασλανής 1985: I. Aslanis, «Kastanas-Die frühbronzezeitliche Funde und Befunde» στο *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4, 1985.
- Dumitrescu 1925: V. Dumitrescu, *Fuilles de Gemelniza Dacia*, II, 29-30.
- Ezero 1979: G.I. Georgiev κ.α., *Ezero, Ranobronzovoto Selište*, Sofia 1979.
- Garašanin-Dehn 1963: M. Garašanin-W. Dehn, «Thrakisch-makedonische Wohnhügelfunde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg/Lahn», *Jahrbuch RGZM* 10, 1963, 1-33.
- Garašanin 1984: M. Garašanin, «Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und südmakedonischer Wohnhügel», *Prähistorische Zeitschrift* 59, 1984, 3-15.
- Georgiev 1962: G.I. Georgiev, «Azmaškata selišta mogila kraj Stara Zagora», *Archeologia* IV-1, 1962, 59-65.
- Georgiev 1972: G.I. Georgiev, «Neues über das Neolithikum Bulgariens», *Actes du IIe Congrès international des études du sud-est Européen* II, Athen 1972, 81-88.
- Γραμμένος 1984: Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Milojčić 1959: V. Milojčić, «Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953-1958)», *Jahrbuch RGZM* 6, 1959, 1-56.
- Mottier 1981: V. Mottier, «Das mittlere Neolithikum (Die deutschen Ausgrabungen auf Otzaki Magula in Thessalien II)», *B.A.M.* 22, 1981.
- Μπακαλάκης 1958: Γ. Μπακαλάκης, *Προνασκαφικές έρευνες στη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1958.
- Μπακαλάκης 1961: Γ. Μπακαλάκης, *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1961.
- Μπακαλάκης 1961/62: Γ. Μπακαλάκης, «Αρχαιολογικά έρευνα εν Θράκη», *Αρχ. Δελτίον* 17B, 1961/62, 258 κ.εξ.
- Özdoğan 1982a: M. Özdoğan, *Surface survey in eastern Thrace and the Marmara Region*, National Geographic Research, Washington 1982.
- Özdoğan 1982b: M. Özdoğan, *Preliminary reports on the surface Survey for prehistoric and early historic sites in northwestern Turkey*, National Geographic Research, Washington 1982.
- Sefériadès 1983: M. Sefériadès, «Introduction à la prehistoire de la Macédoine Orientale», *Bull. Corr-Hell.* CVII, 1983, 635-677.
- Θεοχάρης 1971: D.R. Theocharis, *Prehistory of eastern Macedonia and Thrace*, Αθηναικός τεχνολογικός όμιλος-Αθηναικό κέντρο οικιστικής, Αθήνα 1971.
- Θεοχάρης 1973: Δ.Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα 1973.
- Todorova 1978: H. Todorova, *The eneolithic Bulgaria*, B.A.R. Oxford 1978.
- Todorova 1981: H. Todorova, «Das chronologische System Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnissen in Bulgarien», *Slovenská Arch.* XXIX-1, 1981, 203 κ.εξ.
- Τριαντάφυλλος 1973: Δ. Τριαντάφυλλος, «Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης», *Αρχ. Δελτίον* 28 1973, B2 Χρονικά, 462-476.
- Vajsova 1966: H. Vajsova, «Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien», *Slovenská Arch.* XIV-1, 1966, 5-48.
- Weißhaar 1979: H.-J. Weißhaar, «Nordgriechischer Import im Kupferzeitlichen Thessalien», *Jahrbuch RGZM* 26 1979, 114 κ.ε.

